

Univerbáty v lexikálním systému jazyka¹

Bádání o univerbizačních procesech má již v slavistice půlstoletou tradici (Благоева 2003, s. 5). Přesto však nejsou tyto procesy dobře prozkoumány ani v jednotlivých slovanských jazycích, ani v plánu konfrontačním. Samotný termín univerbizace nemá jednotný, všeobecně přijatý význam. Mezi nejdiskutovanější otázky stále patří: co je univerbizace; čím se projevuje; jaká je motivační báze univerbizačních jednotek (*univerbátů*, slov. *univerbov*, bul. *универбату, универбатуви*, rus. *универбаты*); jaký charakter mají tyto jednotky jako druhotné nominační znaky; je univerbizace jev slovotvorný, anebo jev čistě lexikální aj. (přehled různých stanovisek v: Калишан 1986; Bosák 1987; Нецименко 2003).

To všechno určuje motivy pro výběr tématu tohoto příspěvku. Samozřejmě, v rámci referátu není možné pojednat všechny sporné otázky zevrubně. Chceme však akcentovat některé základní problémy a nabídnout řešení, která by mohla posloužit k dalšímu bádání univerbizačních jevů v slovanských jazycích.

Jak známo, transformace víceslovných pojmenování (*víceslovných lexémů* – EŠČ 2002, s. 505, *аналитических лексических единиц* – Калишан 1986, s. 13) v jednoslovná poprvé zkoumá A.V. Isachenko (Исаченко 1958), který používá pro její označení dva termíny: *univerbizace* a *sémantická kondenzace*. Autor však neuvádí přesně

¹ Referát přednesený na konferenci *Motivované slovo v lexikálním systému jazyka*. 7. mezinárodní konferenciac. Komisia pre výskum slovotvorby slovanských jazykov při Medzinárodnom komitete slávistov. Bratislava 27. 9. až 1. 10. 2004.

vymezení obou termínů², v důsledku čehož se ony v současné jazykovědě používají jako synonyma (viz Калишан 1986, s. 4 a tam uvedenou literaturu).

Ve svém článku Isačenko (Исаченко 1958, s. 341–343) uvádí sedm „případů“ sémantické kondenzace: kompozice, spřahování, elipsy jednoho komponentu dvouslovné jednotky (elipsy členu určovaného – substantivizace adjektiva nebo elipsy členu určujícího), afixální derivace; tvoření tzv. zkrácených složenin v ruské slovo tvorbě, částečně i v bulharské (*сложносокращенные слова*, bul. *съкратени сложни думи*), mezi něž autor řadí také iniciálové zkratky, a další dva případy, které se obvykle pozdějšími badateli (např. Helcl 1963; Широкова 1991, s. 195; Нещименко 2003, s. 291; Благоева 2003) neuvádějí.

Autoři se neshodují ani v tom, jak lze univerbizaci vymežit: jako tendenci, proces, nebo slovo tvorný způsob. Např. M. Helcl (1963) považuje univerbizaci (v širším smyslu) za tendenci nebo tendence (autor mluví o univerbizačních tendencích), ale charakterizuje ji současně i jako výraz jiné tendence (viz dále). J. Bosák také pokládá univerbizaci v širším smyslu za „všeobecnou tendenciu vycházející z principu ekonomie dorozumívacího procesu (tzv. komunikativní funkčnost), která sa uplatňuje vo všetkých jazykových rovinách a má systémový charakter“ (Bosak 1987, s. 232). Podle autora univerbizace v užším smyslu se uplatňuje v lexikální rovině a zahrnuje:

1. tvorenie jednoslovných pomenovaní na pozadí viac slovných motivujúcich pomenovaní, a to: a) deriváciou (*presilová hra — presilov-k-a*), b) substantivizáciou

² „Процессы, связанные с утратой семантической расчлененности можно назвать семантической „конденсацией“. Наиболее наглядно можно проследить процессы такой *семантической конденсации* у лексических единиц, состоящих из двух или несколько словарных единиц, у так называемых комплексных наименований. Эти комплексные наименования имеют ярко выраженную *тенденцию к универбации* [kurziva – С.А.], т.е. к сгущению семантического содержания в одном слове” (Исаченко 1958, s. 340).

³ Jiní autoři (např. Masár 1990, s. 269) považujú simplifikaci za projev univerbizace.

(*triedna učiteľ'ka* — *triedna*), c) synekdochou (*skok o žrdi* — *žrd'*), d) kompozíciou (*hráč prvej ligy* — *prvoligista*); 2. simplifikáciu³ viacslavných pomenovaní, a to: a) kontextovú: (*vláda ČSSR* — *vláda*), b) skracovaním, akronimizáciou (*Slovenská akadémia vied - SAV*) (Bosák 1987, s. 232; stejně: DSZSS, s. 299).

A. Jedlička (1978) píše o procesu univerbizace a univerbizačních tendencích, bulharský jazykovědec M. Videnov (Виденов 1976) hodnotí univerbizaci jako slootovornou tendenci i slootovorný způsob.

Ve vědeckých pracích se univerbizace hodnotí nejen jako samostatná tendence, nýbrž i jako výraz jiné tendence: *tendence po odstranění rozporu mezi jednotností významu a dvojitostí formy* (Helcl 1963)⁴ nebo *tendence k jazykové ekonomii* (Нещименко 2003). Mluví se také o tendenci k univerbizaci (нарф. Е. Н. Сидоренко 1993).

Bulharský lingvista V. Murdarov navrhuje rozlišovat *slootovorný způsob* – *универбуране* (čes. příp. *univerbování*) a *celkovou tendenci k univerbizaci* (bul. *универбузация*), která se projevuje v spisovném jazyce na základě principu jazykové ekonomie (Мурдаров 1983, s. 115). Podle autora se z ústní normy spisovného jazyka univerbování snaží proniknout také do normy písemné „především na základě tendence k celkové univerbizaci jakožto výraz demokratizace spisovného jazyka“ (Мурдаров 1983, s. 113; překl. můj – C.A.). Jsou zde vidět styčné body s výše uvedeným stanoviskem Jana Bosáka. Po Murdarovi V. Radeva (Радева 1991) také charakterizuje univerbování v bulharštině jako specifický slootovorný způsob (Радева 1991, s. 55), ale i jako „tendence v jazykovém rozvoji“ (Радева 1991, s. 57).

Rozdíly ve vymezení univerbizace (univerbování) pocházejí do velké míry z toho, že v jazykovědě donedávna neexistovala přesná

⁴ „Univerbizace (v širokém významu) není sama ani slootovorným postupem, ani slootovorným prostředkem, nýbrž výrazem *tendence po odstranění rozporu mezi jednotností významu a dvojitostí formy* [kurzíva – C.A.]; využívá k dosažení cíle různých slootovorných postupů. Lze jich stanovit celkem šest. Mezi nimi jeden, spřahování nebo srážení slovní skupiny ve spřežku, odpovídá svou podstatou tomu, co je původním, dnes ovšem již jen užším významem slova univerbizace, tj. spojování dvou (fidčeji i více) samostatných slov v jediné“ (s. 36).

definice pojmu tendence (o tom viz podrobněji Аврамова 2003, s. 54–57). Ve shodě s definicí navrženou K. Gutschmidtem (1998a; 1998b) pokládáme snahu o ekonomii jazykových prostředků a snahu o co nejpřesnější uvádění informace za obecné komunikační principy, nikoli za jazykové tendence.

Přijímáme rozlišení univerbizace jako tendence k tvoření jednoslovních nominačních jednotek z několikaslovních na základě principu jazykové ekonomie a univerbizace jako akt nebo proces tvoření univerbovaných jednotek. Dále budeme mít v příspěvku na mysli univerbizaci jako slovtvorný akt nebo proces. Pro souhrnné označení univerbizační tendence i univerbizačního aktu/procesu budeme zde používat jen termín univerbizace, protože bulharský termín *универбуране* (čes. příp. *univerbování*) se nepoužívá všeobecně.

Obvykle se za univerbizaci považuje náhrada reproduktivních ustálených víceslovních pojmenování sémanticky totožnými jednoslovnými jednotkami nezávisle na tom, jakými formálními operacemi, jakými způsoby tato transformace proběhla: kompozicí; juxtapozicí (sprahováním); sufixální derivací (včetně derivace pomocí nulového sufixu, jednoho z projevů tzv. paradigmatické derivace); substantivizací adjektiva; elipsou specififikujícího adjektiva; tvořením zkratkových slov; tvořením tzv. zkrácených složenin; různými druhy metonymie, zvl. synekdochou (srov. např. Helcl 1963; Виденов 1976; Калишан 1984, 1986; Bosák 1987; Masár 1990; Широкова 1991; Радева 1991; Pančíková 1993; Szczepańska 1994; Ферм 1994; ESČ aj.; mezi uvedenými autory existují drobné rozdíly).

V užším vymezení jsou někdy za univerbizaci považovány jen první dva typy, tj. případy, kdy univerbizovaná jednotka zřetelně uchovává po stránce významové i formální základy, z nichž vznikla (ESČ, s. 505).

Na rozdíl od Kaliszana, který pokládá za univerbizaci každý případ, v němž dochází ke strukturní kompresi bez ohledu na to, zda proběhla také komprese sémantická (sémantická kondenzace), O. M. Sidorenko (Сидоренко 1992, s. 45) zastává názor, že je třeba řadit do univerbizace jen případy, kdy dochází k obojí kompresi: strukturní

i sémantické. Z tohoto hlediska nepokládá autor kompozici (*слово-складання*), spřahování (*зрощення*), abreviaci (včetně tvoření tzv. zkrácených složenin) za univerbizační způsoby. Jako takové hodnotí jen sufixální derivaci, elipsu označovaného členu motivující jednotky, substantivizaci a některé případy nulové sufixace (viz podrobněji: Сидоренко 1992, s. 45–46). Obdobné stanovisko zaujímá také E. N. Sidorenko (Сидоренко 1993)⁵.

V české slovo tvorbě, i když se do univerbizace teoreticky zařazují kompozice, (včetně spřahování) a abreviace (viz např. Helcl 1963; Jedlička 1965, 1978; Martinová 1983, s. 86–89⁶; Ziková 1998; EŠČ), prakticky se za výsledky univerbizace považují jen jednotky tvořené z dvouslovných, řidčeji víceslovných pojmenování sufixální derivací typu *maturitní ples* — *maturiták*, *minerální voda* — *minerálka* (Dokulil 1962; EŠČ). Obdobné stanovisko zastávají někteří ruští autoři (např. Лопатин 1973; Земская 1996).

Bulharští lingvisté V. Murdarov (Мурдаров 1983) a D. Blagoeva (Благодеева 2003) také vylučují kompozici a abreviaci ze způsobů tvoření univerbizovaných jednotek. Motivem pro vyloučení kompozice pro Murdarova je fakt, že kompozita uchovávají svou strukturní analytičnost, kdežto při univerbizaci tato analytičnost bývá úmyslně zrušena (Мурдаров 1983, s. 114).

V některých pracích (Dokulil 1962, s. 27–28, 111–117; Радева 1991, s. 55–58; Ферм 1994, s. 54–55) se setkáváme se stanoviskem, že univerbizace jako akt tvoření nominačních jednotek se týká jen motivačního vztahu; na formální úrovni totiž nepoužívá vlastní slovo tvorné prostředky a způsoby. V české slovo tvorbě se mluví o motivaci univerbizací (Dokulil 1962; EŠČ). V našem pojetí se motivace týká nejen sémantické, nýbrž i formální stránky derivačního aktu. Proto pokládáme celou výchozí víceslovní jednotku za motivující a slovo tvorný základ univerbátu. Je ovšem fakt, že univerbizace nepoužívá vlastní slovo tvorné prostředky. Z toho vlastně vznikají potíže, jak co

⁵ Autor vylučuje substantivizaci.

⁶ V citované práci autorka vylučuje z projevů univerbizace slova zkratková.

do vymezení univerbizace, tak co do zjištění rozdílů mezi univerbáty a ostatními motivovanými jednotkami.

Ze slovtvorného hlediska budeme za univerbizaci považovat jen tvoření jednoslovných pojmenování z paralelně existujících pojmenování víceslovných za pomoci formálních prostředků. Z tohoto hlediska nebudeme zde probírat různé druhy elipsy: substantivizace, nebo tzv. *лексическое включение* (*сестра emdash медицинская сестра, сад детский сад*)⁷, jakož i druhy metonymie. V souvislosti s O. M. Sidorenkem (1992, s. 45) budeme mezi univerbáty řadit jen jednotky vzniklé *strukturní a sémantickou kompresí*, a to sufixací (včetně nulovým formantem). (Co se týká kompozit a zkratk, máme za to, že jen v některých případech je možno připustit motivaci univerbizací.)

Je také sporné, zda jednotky typu: bul. *кабел* 'кабелна телевизия', *ефир* 'ефирна телевизия', *сателит* 1. 'сателитна антена', *сателит* 2. 'сателитен канал'; rus. *гигант* 'гигантский слалом', *синхрон* 'синхронный перевод', *маршрут* 'маршрутное такси'; čes. *samet* 'sametová revoluce', *satelit* 1. 'satelitní anténa', *satelit* 2. 'satelitní turnaj', *sendvič* 'sendvičový panel' aj., které se shodují s již existujícími slovy, lze pokládat za univerbáty. Jako takové je hodnotí např. D. Blagoeva (Благоева 2003). Zdá se nám však, že ke každému jednotlivému případu je třeba přistupovat diferencovaně, protože univerbizaci lze konstatovat, jen když vyloučíme případný metonymický přenos⁸.

Stanovení pevných kritérií pro vymezení univerbizace dovolí také vyhnout se příliš širokému chápání, kdy se za univerbizaci přijímá

⁷ Lze uvažovat, zda jednotky typu bul. *адрес* 'електронен адрес', *борд* 1. 'валутен борд', *борд* 2. 'борд на директорите', *импулс* 'телефонен импулс'; rus. *карта* 'магнитная карта', *страница* 'электронная страница'; čes. *адреса* 'elektronická adresa', *záznamník* 'telefonní záznamník' aj., vznikly univerbizací, jak pokládá D. Blagoeva (Благоева 2003), nebo sémantickou derivací, jak je hodnotí M. Lilová (2002). Přikláníme se spíše k druhému názoru.

⁸ Na tuto možnost poukazuje Kaliszan (Калишан 1986, s. 54–56). Autor však zastává stanovisko, že všechny podobné jednotky vznikly univerbizací.

téměř každý derivační akt (v širokém smyslu – jako akt tvoření motivovaných slov), jak se občas dělá, srov. např.: *dynamowiec* ← *członek klubu Dynamo*, *łękowiec* ← *pacjent cierpiący na stany lękowe*, *organik* ← *specjalista (w dziedzinie) chemii organicznej* (Buttler 1978), *afrykanista*, *japonista* ‘znawca, badacz Afryki, języka japońskiego’, *brygadowiec* < *członek brygady* (Buttler 1977); *mazutár* ‘robotník energetických zariadení na mazut’, *pečivár* ‘kto sa učí vyrábať trvanlivé pečivo’, *plstiar* ‘kto sa zaoberá spracovaním plsti’ (DSZSS, s. 302–303). Obdobně to vidí Szczepańska (1994; viz také příklady v: Калишан 1986, s. 22–23).

Souhlasíme, že za výsledky univerbizace lze přijmout jen jednotky utvořené z ustálených, reproduktivních synonymických víceslovných jednotek, které se používají paralelně s jednoslovnými jednotkami (Dokulil 1962, s. 115; Калишан 1984, 1986; Skoková 1991; Сидоренко 1992; Нещименко 2003; Благоева 2003). Zároveň je nezbytné vzít do úvahy fakt, že velmi často existují potíže při rozlišování víceslovných pojmenování od volných spojení slov, od interpretačních (v terminologii G. P. Neščimenkové) popisných nominací. Protože je prakticky možné popsat slootovorný význam každého odvozeného (motivovaného) slova slootovornou parafrází, je nutno dělat rozdíl mezi „ustálenou motivací“ a interpretací badatele (o tom viz Нещименко 2003). Není to však prakticky vždy možné.

Největší potíže z tohoto hlediska způsobují jednotky jako: bul. *алтернативник*, *надзорник*, *полярник*, *шестак*, čes. *parkovník*, *gumák* aj., které bychom mohli hodnotit jako univerbáty vzniklé ze sousloví: *военнослужаещ на алтернативна служба*, *член на надзорен съвет/член на надзорна комисия*, *член на полярна експедиция*, *служител в Шести отдел (на държавна сигурност)*, *parkovací automat*, *figurína s gumovým obličejem*, nebo jako „obučejně“ deriváty: ‘този, който изпълнява алтернативна военна служба’, ‘този, който е член/този, който членува в надзорен съвет/надзорна комисия’, ‘този, който е член на полярна експедиция/който участва в полярна експедиция’, ‘този, който работи в Шести от-

дел', 'to, co slouží na placení parkovného', 'to, co má gumový obličej' (možnost dvojí interpretace podobných jednotek uvádí také Martincová 1983, s. 88).

Příznačně je to, že jako univerbáty v pravém slova smyslu („opravdové univerbáty“) jsou tyto jednotky formálně utvořeny z jednoho slova, ale sémanticky jsou motivovány nikoli slovem, nýbrž souslovím, které je možno zrekonstruovat (reprodukovat), když je to nutné. Otázka je v tom, zda se tato sousloví opravdu v jazyce používají a jak často se to děje ve srovnání s jednoslovnými pojmenováními. Není tedy zapotřebí, kromě požadavku paralelní existence obou nominačních jednotek: víceslovné a jednoslovné, zformulovat ještě požadavek, aby obě jednotky měly přibližně stejnou frekvenci použití (i když v různých varietách a stylech)? Zdá se nám, že ano. Víceslovná spojení se navíc vyznačují stukturální nepevností, tj. existují v různých variantách, což dělá jejich lexikalizaci spornou. Proto substantiva vzniklá z takových spojení se některými autory charakterizují jako „pomezí případ univerbace“ (*пограничный случай универбации*; Ферм 1994, s. 56). Ze sémantického hlediska substantiva jako *альтернативник*, *parkovník* aj. se neliší od obvyklých derivátů – jsou to nomina agentis, nomina pertinentia, nomina atributiva, nomina instrumenti (o významu těchto termínů viz Аврамова 2003).

Jedna z dosud nevyřešených, ale nejdůležitějších zůstává otázka: čím se univerbáty liší od ostatních odvozených slov (v širokém smyslu)? Rozdíl se často hledají na onomaziologické úrovni. Vyjadřuje se názor, že po stránce onomaziologické derivací (v širokém smyslu) vznikají pojmenování pro dosud nepojmenované denotáty, že odvozená slova zaplňují „lexikální deficit“, kdežto univerbace spočívá v transnominaci, verifikaci pojmu, který byl již v jazyce pojmenován (Калишан 1986, s. 20–21). Jinými slovy, univerbace je prostředek druhotné nominace (transnominace) [v tom smyslu se její výsledky hodnotí jako „znaky druhé stupně redukce“ (Калишан 1986, s. 82–83; stejně: Сидоренко 1993, s. 111)], kdežto při derivačních procesech dochází k nominaci prvotní (Калишан 1986, s. 21; stejně: Благоева 2003, s. 6). Nominací prvotní se rozumí přiřazení jména k určitému

předmětu, který ještě není jazykově pojmenován; nominací druhotnou se rozumí přiřazení nového jména k předmětu již pojmenovanému (viz Калишан 1986, s. 21 a uvedenou tam literaturu). Transnominací jednotky v tomto smyslu jsou však nejen univerbáty, nýbrž všechna odvozená slova, která vznikají nikoli pro pojmenování nového denotátu, nýbrž pojmenovávají daný předmět novým způsobem (novou formou), např. jednotky vzniklé úpravou existujícího lexému (srov. také Martincová 1983; Gazda 1991; Ziková 1998).

Není bez zajímavosti také názor V. V. Lopatina, že všechny univerbáty vznikají především s nominativním záměrem (viz podrobněji Лопатин 1978, s. 75).

Každé odvozené (motivované) slovo bez ohledu na to, zda pojmenovává dosud nepojmenovaný předmět nebo jiným způsobem (jinou formou) pojmenovává předmět již pojmenovaný, má nominační funkci. Některá slova mají navíc funkci hodnotící, expresivní (není to však závazné). Např. v češtině slovo *komunista*, bul. *комунист*, srb. *комунист(а)* je neutrální, kdežto slova čes. *комуш*, bul. *комуњага*, srb. *комуњага* jsou silně expresivní, pejorativní. Tato slova označují totéž, co slovo *komunista*, ale vyjadřují kromě toho vztah nositele jazyka k pojmenovanému denotátu.

Z jiného hlediska lze charakterizovat každé derivované (motivované) slovo jako druhotný jazykový znak, protože nepojmenovává daný předmět přímo, nýbrž pomocí jiného lexému (jiných lexémů), tj. derivované (motivované) slovo je znak s dvojitou referencí (Кубрякова 1981, s. 9–10).

Podle Kaliszana (Калишан 1986, s. 20) u derivačních procesů dochází k překódování jednotek patřících k jedné rovině do jednotek jiné roviny: volné spojení jakožto jednotka syntaktické roviny se transformuje v slovo – jednotku roviny lexikální, kdežto univerbizační procesy se uskutečňují v rámci jedné roviny – lexikální. Autor vyslovuje názor, že z omonaziologického hlediska vzniku kteréhokoli nového slova (s výjimkou analogického a korelačního tvoření slov viz Кубрякова 1981) předchází určitý popis – svérázná definice pojmu, který má být pojmenován. Tato definice (sémantický popis daného

fragmentu skutečnosti) je pramenem motivace nového slova, jeho hloubkové sémantické struktury [nebo podle definice B. Kreje, jeho „předslovotvornou parafrází“ (*parafraza przedśłowotwórcza*). Rozdíl mezi univerbáty a deriváty je nutno hledat podle Kaliszana právě v jejich hloubkové struktuře⁹, v charakteru popisné konstrukce, která je reálným pramenem vzniku nového slova: pro univerbáty bývá takovou konstrukcí analytická nominační jednotka, kdežto pro ostatní odvozená slova – predikativní jednotka, protože „slovotvorný proces v pravém smyslu spočívá v přechodu od znaku-sdělení k znaku-pojmenování“ (Калишан 1986, s. 79–82; autor se odvolává na Кубрякова 1981, s. 36).

Většina autorů se shoduje v tom, že univerbizované jednotky vyjadřují stejný *lexikální* význam, který vyjadřují jim odpovídající víceslovné lexémy, tj. mezi univerbáty a synonymními souslovími je vztah sémantické totožnosti (Калишан 1986; Skoková 1991; Благоева 2003 aj.). G. P. Neščimenko (Нещименко 2003, s. 290–291) však uvádí, že při strukturální transformaci víceslovné jednotky v jednoslovnou kondenzuje univerbizovaná jednotka sémantiku víceslovné jednotky, ale v trochu modifikované podobě, srov.:

[...] в ходе структурного преобразования мультIVERBA в универб (однословное наименование) утрата информации и происходит, поскольку последний конденсирует в себе его семантику, вбирая в себя в концентрированном (и соответственно несколько модифицированном) виде семантический потенциал элиминируемых структурных компонентов мультIVERBA (Нещименко 2003, s. 291).

Při tom autorka navazuje na A. Jedličku (1981; cit. podle Нещименко 2003, s. 291), který mluví jen o *pojmenovací (nominační), nikoli o sémantické totožnosti mezi oběma jednotkami*. S tímto stanoviskem úplně souhlasíme.

Specifičnost univerbátu nelze hledat ani v idiomatičnosti jeho lexikálního významu (chápané jako nemožnost objasnění lexikálního významu slova prostou sumou významů jeho strukturálních kompo-

⁹ Takto vymezená hloubková struktura je v našem pojetí spíše struktura povrchová (viz dále).

mentů), protože idiomatičnost je příznačná i pro další motivovaná slova, např. pro mutační jednotky (viz např. Калишан 1986, s. 73–84 a uvedenou tam literaturu. Autor však zastává názor, že idiomatičnost je příznačná pro *všechna* odvozená slova).

Lingvisté hledají rozdíl mezi univerbizačními a derivačními (v širokém smyslu) jednotkami v charakteru jejich slovotvorného významu. Kaliszan zdůrazňuje:

[...] komplexní jednotka jako transformovaný analog výchozího soudu zachovává, i když v latentní podobě, typ a charakter vztahu mezi onomaziologickou bází a onomaziologickým příznakem pojmenování. Daná sémantická veličina, která v skryté podobě fixuje vztah mezi bází a příznakem v komplexní jednotce a kterou si při každém jejím použití nositelé jazyka uvědomují, je analogická tzv. slovotvornému významu obyčejných derivátů (Калишан 1986, s. 83–84; překl. můj – C.A.).

Autor se odvolává na definici slovotvorného významu (dále SV) u Kubrjakovové (Кубрякова 1981, s. 102) a Lopatina (Лопатин 1974, s. 99). Při univerbizaci se tato relace netvoří znovu pokaždé, nýbrž ji jednoslovná jednotka dědí z jednotky víceslovné. Ve shodě s tím nemají podle Kaliszana univerbáty SV v tom smyslu, v jakém mají SV obyčejná odvozená slova (Калишан 1986, s. 83–84). Kaliszan zastává názor, že funkce derivačního formantu sufixálních univerbátů je odlišná od funkce sufixálních derivátů. Ve shodě s ruskou tradicí autor považuje totiž formant u derivátů za nositel jejich SV. Při univerbátech podle Kaliszana formant poukazuje na zcela vymezený obsah, je svérázným ekvivalentem slova vypuštěného v univerbizačním aktu (Калишан 1987, s. 84).

Ve stejné práci o několik stran dříve však Kaliszan píše, že slovotvorný formant je vždy (autor má na mysli sufixální deriváty i sufixální univerbáty; pozn. – C.A.) lexikálně neurčen, nemá konkrétní lexikální význam, jeho funkce se prakticky omezuje na vyjadřování maximálně abstraktního významu substantiálnosti (Калишан 1987, s. 76–77).

S posledním tvrzením Kaliszana souhlasíme. Na podporu tohoto tvrzení uvedeme, že některé formanty mají konkrétnější význam, kdežto jiné vyjadřují význam maximálně obecný. Např. v bul. (take v jiných slovanských jazycích) formant *-men/-tel* tvoří nomina agentis

nebo nomina instrumenti; *-ap/-ar* – nomina agentis, nomina instrumenti, nomina pertinentia, nomina attributiva, *-ак/-як* – nomina attributiva, nomina collectiva, a *-ка/-ка* – slova z různých slovotvorných kategorií (SK). Vlastně v případech, kde formanty plní různé funkce – zařazují odvozená slova do různých SK (a vyjadřují různý význam – ‘agentivnost’, ‘instrumentálnost’, ‘atributivnost’ atd.)¹⁰, měli bychom uvažovat o existenci homonymie, nikoli o polysemii mezi nimi.

Nemůžeme však souhlasit s tvrzením, že formant vyjadřuje SV, je nositelem SV. V odborné literatuře už existuje řada prací (Кубрякова 1981, 1987, 1999a, 1999b; Балтова 1987, 1988, 1999a, 1999b, 2000 aj.)¹¹, které přesvědčivě dokazují, že SV vlastní všechna odvozená slova (v širokém smyslu), nikoli jen sufixální. Z onomaziologického hlediska se přijímá, že SV má tříčlennou strukturu: je určován onomaziologickou bází (OB), onomaziologickým příznakem (OP) a vztahem, relací mezi nimi. Podle Kubrjakovové tento vztah lze vyjádřit ve formální struktuře odvozeného slova (např. formantem), kdežto podle Baltovové je vztah jen na sémantické úrovni (názory obou autorek lze porovnat v: Аврамова 2003, s. 30–31). Z hlediska sémantické syntaxe SV je „invariantní typový strukturní význam slovotvorně členitelných lexikálních jednotek. Formuje se na základě elementů báze predikátně-argumentové struktury (PAS) a na jazykové úrovni se popisuje pomocí slovotvorné parafráze. Takovým způsobem se slovotvorná parafráze určuje jako predikátně-argumentní výraz určité PAS, která se nachází v základu daného typu nebo dané kategorie odvozených slov” (Балтова 2000, s. 170; stejně: Балтова 1999a, 1999b aj.ů překl. můj – C. A.).

Jak z onomaziologického, tak ze sémanticko-syntaktického hlediska tedy SV mají nejen „obyčejná odvozená slova”, ale i univerbáty.

¹⁰ Termín význam používáme ve smyslu „obsah jazykového znaku” (EŠČ, s. 544), funkci chápeme jako „úkol”, který jazykové prostředky s ohledem na lidské výrazové potřeby plní” (EŠČ, s. 144).

¹¹ Není zde možno uvést všechny práce obou autorek věnované této problematice; citujeme proto jen některé.

Ve struktuře univerbátu se vyjadřuje explicitě jen určující člen motivující mnohoslovné jednotky (je to nejčastěji adjektivní základ)¹², kdežto sufix poukazuje obecně na substanci, která je charakterizována příznakem vyjadřovaným motivujícím základem. Na slovotvorné úrovni se explikuje jen obecný strukturní (slovotvorný) význam. Je možné strukturní význam vyjádřit konkrétněji nebo obecněji v závislosti na tom, do jaké míry univerbovaná jednotka uchovává morfémovou strukturu té části výchozí jednotky, která vchází do jeho struktury, např.: bul. *наливняк* 'това, което е наливно/това, което се налива', *кримка* 'това, което е криминално', *ментарка* 'това, което е менте [=фалшиво]', čes. *finančák* 'to, co se týká finance, to, co je finanční', *singlovka* 'to, co se týká singlu', *mimořádka* 'to, co je mimořádné', *texták* 'to, co se týká textu, to, co je textové' aj. Konkrétní lexikální význam (LV) univerbátů se odhaluje v kontextu. Když je motivující základ značně zkrácený, je téměř nemožné určit strukturní význam univerbátů, srov.: *multák* ← *multivitaminový nápoj*, *multivitaminový přípravek*, *roska* ← *roztroušená skleróza*. V těch případech vyniká nejpatrněji závislost univerbátů na kontextu, ve kterém se používají – kontext, který nám může napovědět jejich lexikální (tudiž také jejich slovotvorný) význam. Zdá se nám, že právě tato závislost na kontextu představuje jeden z podstatných specifických rysů univerbátů ve srovnání s ostatními motivovanými slovy (deriváty, kompozita) a sblízuje je do určité míry se zkratkami.

Slovotvorná parafráze (SP) je rekonstruování předpokládané výchozí propozice, výchozí PAS motivovaného slova. Toto rekonstruování se uskutečňuje pomocí logických operací a je možné díky tomu, že je badateli znám LV motivovaného slova. Uvedeme následující příklad: jestliže cizinec učící se česky neví, co znamená neologismus *autař*, mohl by si pomyslet, že to slovo znamená: člověk, který má rád/má v oblíbenosti auto (jako *džipář I*); člověk, který řídí auto (jako *džipář III*); člověk, který má auto (jako *džipář II*, *favoritář I*); člověk, který vykrádá auta (jako *slepičář*). Z těchto potenciálních možností je

¹² Jde o univerbáty vzniklé sufixací.

zatím realizována jen ta poslední. Formální struktura „obyčejných“ motivovaných slov umožňuje přesněji rekonstruovat jejich výchozí PAS, na jejichž základě se formuje jejich lexikální sémantika. Při univerbátech, zvláště když zachovávají mnohem menší část odvozu- jící/motivující jednotky, je velmi těžko, nebo dokonce (téměř) ne- možno zrekonstruovat jejich výchozí PAS (viz výše uvedené příkla- dy). V tom se podle nás zakládá podstatný rozdíl mezi univerbáty a ostatními odvozenými (motivovanými) slovy. Když nejsou známe motivující jednotky, není možné určit s jistotou LV univerbátů, a u některých ani jejich SV.

Na závěr se vrátíme k otázce (na niž jsme ve výkladu vlastně již odpověděli): zda jsou univerbáty jednotky úrovně lexikální, nebo úrovně slovtvorné. Zastáváme názor, že univerbáty utvořené slovtvornými prostředky a slovtvorným [tj. morfologickým, nikoli (jen) sémantickým] způsobem, je třeba hodnotit jako slovtvorné jednotky. Současně kvůli své lexikální přirozenosti (svému lexikálnímu chara- kteru) jsou univerbáty, stejně jako ostatní motivovaná slova, také jed- notky úrovně lexikální. Pokud se pod *tvořením slov* (slov. *tvorenie slov*, bul. *словообразуване*, rus. *словообразование*, slv. *besedoslov- je*, srb. *творба речи* atd.) rozumí tvoření jednoslovních lexémů (lexé- mů-slov), nikoli lexémů víceslovních (lexémů-slovních spojení), je univerbizace (přesněji univerbování), spočívající v transformování víceslovních lexémů v jednoslovní, slovtvorný způsob (i když speci- fický, protože nepoužívá vlastní prostředky).

Zkrátky

DSZSS J. Horečky, K. Buzássyová, J. Bosák a kol., *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava 1989.

ESČ *Encyklopedický slovník češtiny*. Ed. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová. Praha 2002.

Literatura

Bosák J., 1987, *O vymedzení univerbizácie*. „Slovenská reč“, s. 231–237.

Buttler D., 1977, *Niektóre problémy opisu zjawisk uniwerbizacji*. „Slavistična revija“ VII, s. 435–448.

- Buttler D., 1978, *Procesy uniwerbizacji w nowym słownictwie polskim i rosyjskim*. „Slavia Orientalis” XXVII, nr 3, s. 385–391.
- Dokulil M., 1962, *Tvoření slov v češtině, I. Teorie odvozování slov*. Praha.
- Gazda J., 1990, *Integrace cizojazyčných prvků v slovní zásobě současné ruštiny a češtiny (na materiálu substantivních neologismů)*. Disertační práce. Brno.
- Gutschmidt K., 1998a, *Общие тенденции и специфические формы их реализации в современных славянских языках*, „Jazykovedný časopis” 49, č. 1–2, s. 15–26.
- Gutschmidt K., 1998b, *Понятието тенденция в Пражката лингвистична школа и неговото значение за синхронното изучаване на славянските езици*, [in:] *Slavica Pragensia ad tempera nostra. Konferencie ke 150. výročí založení stolice slovanské filologie na Karlově univerzitě*. Praha, s. 97–102.
- Helcl M., 1963, *Univerbizace a její podíl při růstu dnešní slovní zásoby*. „Slovo a slovesnost”, č. 1, s. 29–37.
- Jedlička A., 1965, *K charakteristice slovní zásoby současné spisovné češtiny*, [in:] *Slavica Pragensia VII*, s. 13–27.
- Jedlička A., 1978, *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha.
- Martincová O., 1983, *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. Praha.
- Masár I., 1990, *Jednoslovné termíny a univerbizácia v odbornej terminológii*. „Kul'úra slova”, č. 8, s. 269–273.
- Pančíková M., 1993, *Univerbizované pomenovania v slovenčine a poľštine*, [in:] *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy środkowej i wschodniej*. Opole s. 149–153.
- Szczeptańska E., 1994, *Uniwerbizacja w języku czeskim i polskim*. Kraków.
- Ziková M., 1998, *Slovotvorná charakteristika substantivních neologismů*. Diplomová práce. Brno.
- Аврамова Цв., 2003, *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на ХХ в.* София.
- Балтова Ю., 1987, *Рабочая модель для сопоставительного исследования близкородственных языков*, [в:] *Сопоставительное изучение словообразования славянских языков*. Москва, s. 5–10.
- Балтова Ю., 1988, *към проблема за семантиката на производната единица*, [в:] *Проблеми на съвременното българско словообразуване*. София, s. 121–136.

- Балтова Ю., 1999а, *Об отношении между словообразовательным и лексическим значением производного слова*, [в:] *Semantyka a konfrontacja językowa*, 2. SOW, Warszawa, s. 97–102.
- Балтова Ю., 1999б, *Словообразовательное значение в структуре лексикографической дефиниции производных слов*, [в:] *Новые пути изучения словообразования славянских языков*. (2-ое заседание Международной комиссии по славянскому словообразованию, Магдебург, 9-11.10.97). Sonderdruck, s. 129–136.
- Балтова Ю., 2000, *Словообразуване и синтаксис*, [в:] *Wortbildung: interaktiv im Sprachsystem – interdisziplinär als Forschungsgegenstand / Словообразование в его отношениях к другим сферам языка*. Инсбрук, s. 167–174.
- Благоева Д., 2003, *Универбизацията в най-новото славянско словообразуване (върху материал от българския, руския и чешкия език)*, „Съпоставително езикознание”, N. 3, s. 5–21.
- Ферм Й., 1994, *Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет)*. Acta Universitatis Uppsaliensis. Studia Slavica Uppsaliensis 33. Uppsala.
- Исаченко А. В., 1958, *К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков*, „Slavia”, s. 334–352.
- Калишан Е., 1984, *К уточнению понятия универбации (на материале русского языка)*, „Slavia Orientalis” XXXIII, s. 401–108.
- Калишан Е., 1986, *Семантико-конденсационная универбация составных наименований в современном русском языке*. Poznań.
- Кубрякова Е. С., 1981, *Типы языковых значений. Семантика производного слова*. Москва.
- Кубрякова Е. С., 1987, *Категории надежной грамматики и их роль в сравнительно-типологическом изучении словообразовательных систем славянских языков*, [в:] *Сопоставительное изучение словообразования славянских языков*. Москва, s. 39–46.
- Кубрякова Е. С., 1999а, *Когнитивные аспекты словообразования и связанные с ним правила инференции (семантического вывода)*, [в:] *Новые пути изучения словообразования славянских языков*. (2-ое заседание Международной комиссии по славянскому словообразованию, Магдебург, 9–11.10.1997). Sonderdruck, s. 23–36.
- Кубрякова Е. С., 1999б, *Проблемы словообразовательной семантики (афиксы и их роль в формировании словообразовательного значения)*, [в:] *Актуални проблеми на българското словообразуване*. София, s. 35–44.

- Лилова М., 2002, *Обновяване на българската лексика чрез семантична деривация. Дисертация за получаване на научната и образователна степен „доктор“*. София.
- Лопатин В. В., 1973, *Рождение слова*. Москва.
- Лопатин В. В., 1978, *Суффиксальная универбация и смежные явления в сфере образования новых слов*, [в:] *Новые слова и словари новых слов*. Ленинград, с. 72–80.
- Мурдаров Вл., 1983, *Съвременни словообразователни процеси*. София.
- Нещименко Г. П., 2003, *Проявление тенденции экономии б номинации славянских языков*. In: *Słowotwórstwo. Nominacja*, red. I. Ohnheiser. Opole.
- Радева В., 1991, *Словообразуването в българския книжовен език*. София.
- Широкова О. Г., 1991, *Деривацията универбация в чешкíи мовí, [в:] Функцiонування i розвиток сучасних слов'янських мов*. Київ, с. 194–210.
- Сидоренко Е. Н., 1993, *К вопросу о мотивационной базе универбов (на материале словацкого и украинского языков)*, [в:] *Проблемы развития и функционирования современных славянских литературных языков*. Отв. ред. Л.Н. Смирнов, Ю.Е. Стемковская. Москва, с. 110–124.
- Сидоренко О. М., 1992, *О понятия универбация в сучасному слов'янському мовознавствí, „Мовознавство“*, N. 4, с. 42–47.
- Виденов М., 1976, *Универбацията – присъща черта на българския разговорен стил, „Език и литература“* 4, с. 28–35.
- Земская Е. А., 1996, *Активные процессы современного словопроизводства, [в:] Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*. Москва 1996 с. 90–141.